

Злобіна Олена¹

Email: ezlobina@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2593-788X>

Війна та зміни національно-етнічної ідентичності

Проблеми розвитку соціологічної теорії: Суспільна динаміка, соціальна взаємодія та соціологічні дослідження в умовах війни. Матеріали XX Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Суспільна динаміка, соціальна взаємодія та соціологічні дослідження в умовах війни», 1-2 грудня 2023 року (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології). – К.: Видавництво «Наукова столиця», 2024. – 329 с.

Говорячи про зміни ідентичності під час війни, варто насамперед звернутися до передісторії процесів конструювання ідентичності, яка відбувалася в умовах гібридної війни. Зокрема приверталася увага до впливу на українську національно-державно-громадянську ідентичність країни-суперника з метою залучити частину населення на бік зовнішнього агресора. В цьому контексті обговорювались перебіг гібридної інформаційної війни [Nikolaiets, 2018] та загрози, які виникають щодо українській ідентичності [Степико, 2015; Коцур, 2021]. Виокремлювалися різноманітні впливи образів «іншого» й «чужого» на свідомість індивідумів і соціуму в період гібридної війни, зокрема йшлося про перетворення образу «іншого» на образ «чужого», «ворога», результатом чого було посилення конфлікту ідентичностей [Кіндратець, 2021]. При цьому до аналізу залучалися дві важливі теоретичні категорії, необхідні для аналізу формування ідентичностей під час війни – рекатегоризація і наратив, однак акцент робився на конструюванні ззовні, за допомогою створення так званих озброєних наративів, історій, що підривають ворожі інститути ідентичності шляхом створення та перебільшення складності, політичних і соціальних розколів. Констатувалося, що Україна не виробила власного досить сильного наратива, який міг би захищати соціальну ідентичність від негативного інформаційного впливу [Богайчук, 2018].

Загалом сам аналіз залишався скоріше на рівні метанаративів, дослідники, як правило, не доходили до конкретних змін на рівні особистості. Чи не єдиним виключенням стало емпіричне дослідження змін ідентичності під впливом війни жителів Донбасу [Sasse & Lackner, 2018]. Автори слушно зауважували, що єдиним способом, за допомогою якого перехресне дослідження може обережно підійти до питання змін особистісної ідентичності, є апеляція до повідомлень про них самих респондентів, проте в кількісному дослідженні індивідуальне сприйняття наступності та змін складно виміряти та перевірити. Дані чотирьох взаємозалежних опитувань,

¹ Докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка відділом соціальної психології, Інститут соціології НАН України.

проведених в 2016 році на територіях Донецької та Луганської областей, підконтрольних Україні; на окупованих територіях ДНР/ЛНР; серед вимушених переселенці (ВПО) в Україні та серед тих, хто втік до Росії, показали, що не було чіткого впливу війни на ідентичність населення Донбасу. Змішана чи громадянська ідентичність зберіглася у всіх чотирьох групах, а в деяких випадках навіть посилювалася. Українське громадянство за самозвітами респондентів залишалось на той момент найбільш поширеною ідентичністю на підконтрольній Україні території Донбасу та серед ВПО.

Після повномасштабного вторгнення ситуація змінилася радикальним чином. Як слушно зауважує Н. Костенко, *«факт громадянства перетворився на екзистенційний досвід людей, і цінніше резюме ідентичності уявилося ... куди різкіше й певніше, ніж це видавалося у стані пандемії й довгострокової близькості воєнного конфлікту на Сході»* [Костенко, 2022: с.7]. З'явилося чимало публікацій, зосереджених на національній ідентичності під час війни в різних контекстах: від протиставлення киево-руської ідентичності московсько-російській [Пирожков, 2022] до українознавчої компетентності як фактора формування національної ідентичності [Бойко, 2022]; від формування громадянської ідентичності як умови національної солідарності [Журба, 2023], до формування української культурної ідентичності в умовах війни [Яремчук, 2023]. Однак конструювання ідентичності розглядалося авторами переважно описово, емпіричні розвідки майже відсутні, а ті, що є не фіксують змін між довоєнним та воєнним періодами [Османова, 2023].

У вітчизняному соціологічному дискурсі існує значна кількість емпіричних досліджень, присвячених переважно розгляду громадянської ідентичності, яка фактично співпадає з національною ідентичністю, оскільки нація розглядається крізь призму співгромадянства, як спільноти, яка організована за державно-політичною ознакою. Однак лише фіксація інтеграції окремих індивідів у громадянську спільноту через усвідомлення ними своєї належності до неї дає мало можливостей для аналізу того, які зміни відбуваються на рівні особистості з переживанням цієї належності. Деякі досить успішні спроби, проаналізувати афективні компоненти громадянської ідентичності за допомогою кількісних методів [Шевченко, 2018] варто було б повторити, щоб зафіксувати зміни, породжені війною.

За допомогою кількісних методів соціальна ідентичність досліджується в межах категоріального підходу, який передбачає що за звичайних умов суб'єкти в цій категорії діятимуть однаково та передбачувано, натомість якісні методи дають можливість реалізувати підхід наративної ідентичності, що вбудовує актора у відносини та історії, які змінюються в часі та просторі [Somers, 1994]. Війна радикально змінює наш простір, піддає екстремальному випробуванню параметри ідентичності, породжує низку важливих соціальних ефектів, які впливають на її реконфігурацію. Зокрема зовнішня загроза сприяє створенню тісної спільноти, згуртованої проти агресора, в якій розвиваються сильні емоції – почуття близькості з її членами та ворожість до інших, визначених як «вороги»; особистий досвід переживання війни,

незважаючи на болісність та амбівалентність, водночас створює виняткове відчуття єдності й товариства з членами спільноти [Haller, 2003].

Виходячи з цих міркувань ми звернулися до аналізу наративів, отриманих в ході 28 глибинних інтерв'ю в березні-квітні 2023 року. Аналізуючи представлені онтологічні наративи ми спиралися на те, що вони впливають на діяльність, свідомість і переконання та, у свою чергу, піддаються їхньому впливу [Carr, 1986].

З розповіді інформантів про те, як війна змінила їхнє життя, було виокремлено низку епізодів, в яких описувалися зміни у ставленні до України, українців та української влади, як можливі індикатори змін національно-громадянської ідентичності. Теоретично ми виходили з можливості застосувати положення Дж. Фінні про етнічну ідентичність як динамічний багатомірний конструкт, що стосується усвідомлення себе як члена етнічної групи [Phinney, 1993], в поєднанні із спорідненою категорією національна ідентичність (ототожнення не з етносом, а нацією). Ми рухалися в логіці ідентичності як динамічного процесу, що відбувається у повсякденному житті, акцентуючи увагу на процесі її формування, тобто на тому, як люди приходять до розуміння наслідків своєї національно-етнічної приналежності та прийняття рішень щодо її ролі у своєму житті [Ong, 2010]. Ми також спирались на підтверджену в дослідженнях трифакторну структуру етнічної ідентичності, яка складається з корелюючих, але різних поведінкових, когнітивних та афективних компонентів [Gaines, 2010]. До когнітивного відносять знання та уявлення про етнічні та національні особливості людини та групи, усвідомлення приналежності до нації/етносу, до афективного – оцінку приналежності до нації/етносу, спрямованість відповідних стереотипів; до поведінкового – національно-етнічно забарвлену специфіку дій та вчинків.

Загалом в ході аналізу текстів було виокремлено наступні тенденції.

Рефлексія щодо змін ідентичності представлена у декількох варіантах:

– ставлення до України не змінилося («любила і буду любити» (Ж, 48); «ми такі були, такі й є, такі й будемо» (Ж, 45)). Типово для респондентів у віці старше 40 років;

– зміни відбулися за рахунок підсилення когнітивного компоненту («мабуть я не усвідомлювала наскільки вона крута і цікава є, різноманітна і культура і сама Україна, і люди» (Ж, 19)). Характерно для молодих респондентів;

– зміни відбулися за рахунок підсилення афективного компоненту («я близько до серця почала все сприймати і якась включилась в мене свідомість національна... щоб якимось кардинально, моє ставлення не мінялось. Я просто стала більш як оголений дріт якийсь» (Ж, 21));

– зміни відбулися за рахунок підсилення поведінкового компоненту («до цього напевно мене не хвилювали якісь питання в плані розвитку України, я була громадянка з меншою соціальною активністю, соціальною позицією. А зараз я маю, я б сказала, дуже сильну соціальну позицію» (Ж, 23));

– відбулася повна зміна самоідентифікації («раніше я себе відчувала досить такою космополіткою, типу я громадянка цього світу, то напевно, від цього часу я дуже себе гордо почуваю українкою, українка і все, українка і крапка» (Ж, 22)).

Війна контекстуально створила ситуацію, в якій респонденти змогли «побачити непомітне» («якщо ти просто живеш в Україні, то ти просто живеш, а так ти починаєш зі сторони дивитися наскільки ми круті, наприклад, наскільки ми сильні, наскільки люди все таки люблять свою Україну, починають вивчати історію, і взагалі цікавляться що було, що є, цікавляться політикою» (Ж, 18)). Водночас лакмус війни увиразнив наші переваги («все життя я чула, як все погано... А тут виявляється в нас стільки класного. Я побачила ті речі, які не замічала напевно раніше в Україні і в українських людях» (Ж, 24)), але не приховав і наші недоліки («вони які були до війни, так і залишилися, вони просто проявилися... З мінусів, це те, що все одно в нас був комплекс меншовартості, з яким ми боролися» (Ж, 30)).

Найбільш виразним емоційним підґрунтям для підсилення національно-етнічної ідентифікації є почуття МИ. Українці сприймаються як носії низки позитивних якостей, які проявила війна. На цьому тлі фіксуються зміни у сприйнятті саме спільноти. Виокремлюють її ключову роль у протистоянні ворогу («всі перемоги в країні, все, що стається в Україні доброго, гарного, хорошого, це завдяки людям» (Ж, 48)); силу та мужність («раніше, ну українці і українці. А зараз – ага, українці тире сила, українці тире незламність» (Ж, 20)); згуртованість («було супер неочікувано, які ми згуртовані. Ти коли малий і ти коли ростеш з цим, ти навіть не задумуєшся, ну да українці, «моя хата з краю». А коли стосується реально величезної проблеми, то якось неочікувано всі просто така міць, міць і єдність» (Ж, 35)).

Таким чином загальним трендом в змінах національно-етнічної ідентичності під час війни є зміцнення національно-етнічної ідентифікації в усіх компонентах. Найбільший внесок в цей процес робить афективна складова, емоційне відчуття належності до спільноти, що на рівні особистості забезпечує важливий психологічний ресурс протидії стресорам війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богайчук В. Ж. Соціальна ідентичність в умовах гібридної війни / В. Ж. Богайчук // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : педагогічні науки. – 2018. – № 8 (322), – Ч. 2. – С. 167–175.
2. Бойко С. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни / Світлана Бойко // Українознавчий альманах. – 2022. – Вип.30. – С. 17–22.
3. Журба К. Формування громадянської ідентичності студентів як умови національної солідарності у воєнний час / К. Журба, І. Шкільна // *Advanced Linguistics*. – 2023. – №11. – С. 146 – 153.
4. Кіндратець О.М. Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни / Кіндратець О., Сергієнко Т. // *Політикус*. – 2021. – №1. – С. 40–46.
5. Костенко Н. Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни / Н. Костенко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2022. – № 2. – С. 5–21.

6. Коцур В. Українська ідентичність в умовах «гібридної» війни російської федерації проти України / В. Коцур // Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки». – 2021. – №1. – С. 83–105.
7. Османова А. Національна ідентичність української студентської молоді у воєнний час / Османова А., Співак Л. // Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ. – 2022. – Вип. 18. – С. 132–140.
8. Пирожков С. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку / С.І. Пирожков, Н.В. Хамітов // Вісник Національної академії наук України. – 2022. – № 9. – С. 38–49.
9. Степико М. Т. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії / М. Т. Степико // Стратегічна панорама. – 2015. – № 1. – С. 135–139.
10. Шевченко С.Л. Громадянська ідентичність в емоційних вимірах / Шевченко С.Л. // Український соціум – 2018. – № 3. – С. 33–61.
11. Яремчук С. Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни / С. Яремчук, В. Дияк, К. Тушко // Науково-теоретичний альманах Грані – 2023. – № 1. – С. 105–111.
12. Carr D. Narrative and the real world / D. Carr // History and Theory – 1986. – № 25. – С. 117–131.
13. Gaines S. Evaluating the Psychometric Properties of the Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) within the United Kingdom / Gaines S. O., Bunce D., Robertson T., Barlow Wright with Yoeri Goossens, Heer D., Lidder A., Mann A., Minhas S. // Identity. – 2010. – №1. – P. 1–19.
14. Haller M. War and national identity / M. Haller // Polemos. – 2003. – №1–2. – P. 91–116.
15. Nikolaiets Y. The use of mass media content in the russian – ukrainian informational confrontation in 2014 – 2016 / Yurii Nikolaiets // Humanitarium. – 2018. – № 3. – С. 117–133.
16. Ong A. Measurement of Ethnic Identity: Recurrent and Emergent Issues / Ong A. D., Fuller-Rowell, T. E., & Phinney, J. S. // Identity. – 2010. – № 1. – P. 39–49.
17. Phinney J. S. Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research / J. Phinney // Psychological Bulletin. – 1990. – №3. P. 499–514.
18. Sasse G. War and identity: the case of the Donbas in Ukraine / Sasse G., & Lackner A. // Post-Soviet Affairs. – 2018. – № 2-3. – P. 139–157.
19. Somers M. The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach / M.R. Somers // Theory and Society. – 1994. – №5. – P. 605–649.